

WYBRANE MOTYWY NA MONETACH WŁOSKICH Z LAT 1922–1943 JAKO PRZYKŁAD RECEPCJI RZYMSKICH MOTYWÓW NUMIZMATYCZNYCH. WYRAŻANIE NOWYCH TREŚCI POPRZEZ ODWOŁANIA DO TRADYCJI*

WŁODZIMIERZ LAJSNER

ABSTRACT: (Selected motifs on Italian coins from 1922–1943 as an example of the reception of Roman numismatic motifs. Expressing new content through references to tradition): This text is devoted to the phenomenon of the reception of iconographic motifs appearing on Italian coins from 1922–1943, which have analogies in Roman coinage. Iconographic motifs from Italian coins, despite their stylistic similarity to motifs from Roman coins, contain new elements that change the symbolic content. References to Roman patterns on Italian coins were not accidental and served to create the desired image of the country, which was often different from historical reality.

KEYWORDS: Italian coins, Roman coins, iconographic motifs, symbols, Italian history, reception phenomenon

SŁOWA KLUCZOWE: monety włoskie, monety rzymskie, motywy ikonograficzne, symbolika, historia Włoch, zjawisko recepcji

Zagadnienia wstępne

Monety są niezwykle pomocnym materiałem w badaniu przeszłości. Źródła numizmatyczne można zaklasyfikować zarazem jako epigraficzne, ikonograficzne i archeologiczne. Numizmatyka wykazuje związki z innymi naukami, m.in. historią gospodarczą, historią polityczną, historią sztuki, historią kultury, paleografią i archeologią¹. Monety poprzez elementy ikonograficzne i epigraficzne są środkiem kulturowego i masowego przekazu, a nie wyłącznie środkiem płatniczym. Dla każdej epoki, kultury i obszaru istnieją charakterystyczne motywy ikonograficzne, do których sięgali mincerze lub projektanci².

Ikonografia włoskich monet emitowanych w latach 1922–1943 nawiązuje do rzymskiej. Zwrócili na to uwagę numizmatycy, którzy dostrzegli związek między umieszczonymi na nich motywami a kulturą antyczną lub tradycją imperium rzymskiego³. Niektórzy próbowali także na podstawie podobieństwa wskazać dla wybranych numizmatów źródła recepcji lub ikonograficzne analogie⁴.

Niniejsze studia mają na celu ustalenie podobieństwa trzech niezbadanych jak dotąd motywów ikonograficznych występujących na monetach włoskich z lat 1922–1943 do tematów z monet rzymskich oraz określenie ich znaczenia w propagowaniu nowych idei w kontekście historii Włoch⁵. Za motyw ikonograficzny należy uznać ten element obrazu będącego awersem

* Niniejszy tekst stanowi publikację części wyników badań przeprowadzonych w ramach studenckiego projektu 7. edycji grantu ID-UB Study@research w 2023 r. (numer wniosku: 096/34/UAM/0058), którego problemem badawczym było stwierdzenie obecności motywów ikonograficznych na monetach włoskich emitowanych w latach 1922–1943, stanowiących możliwe nawiązania do mennictwa rzymskiego, w okresie dyktatury Mussoliniego.

¹ Suchodolski 2012, 23–27.

² Kunisz 1987, 51; Kiersnowski 1988, 19–20; 2006, 3–4.

³ Należą do nich m.in. T. Rossi (2022) czy G. Schön (*WMK*).

⁴ Markowitz, 2018.

⁵ Podobne rozważania były kontynuowane w mojej pracy magisterskiej poszerzonej o monety z okresu Republiki Włoskiej: W. Lajsner, 2024: *Recepcja rzymskich motywów numizmatycznych na monetach włoskich z lat 1900–2001. Wybrane przykłady*. Maszynopis pracy dyplomowej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. K. Balbuzy. Poznań: Wydział Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.

lub rewersem monety, który wyraża ściśle określoną tematykę oraz posiada określoną formę, która mogła ulegać przeobrażeniom⁶.

Realizacja celów była możliwa dzięki następującej procedurze badawczej. W pierwszej kolejności został określony kontekst historyczny Włoch w latach 1922–1943, aby wskazać związki z panującą wówczas doktryną i wydarzeniami a mennictwem. Następnie na podstawie katalogów współczesnych numizmatów wybrano te monety włoskie, które zawierają ikonografię nawiązującą do motywów z monet rzymskich. Przy wyborze zostało dodane jego uzasadnienie, z wyróżnieniem charakterystycznych elementów/atrybutów mających antyczny rodowód. Potem zostały wskazane te monety rzymskie, z których motywy wykazywały podobieństwo względem tych z monet włoskich. Zarazem została przeprowadzona porównawcza analiza ikonograficzna. Umożliwiła ona zauważenie różnic w sposobie przedstawiania – w tym zmiany atrybutów i elementów charakterystycznych. Uwzględnienie jej wyników umożliwiło dokonanie próby interpretacji symboliki motywów na monetach włoskich i powiązanie ich z historią Włoch.

Kontekst historyczny Włoch w latach 1922–1943

Za panowania Wiktorii Emanuela III (1900–1946) Włochy dążyły do uzyskania statusu mocarstwa liczącego się na arenie międzynarodowej. Było to możliwe poprzez prowadzenie polityki imperialnej oraz kolonialnej. Szczególne znaczenie miały starania o uzyskanie kolonii w Afryce, m.in. wojna z Turcją w latach 1911–1912 o obszar Trypolisu i Cyrenajki⁷. Udział Włoch w I wojnie światowej również miał charakter zaborczy i wyrażał ambicje imperialne. Odejście od trójprzymierza 10 maja 1915 r. i zawarcie w Londynie konwencji militarnej z państwami Ententy miało przynieść korzyści terytorialne kosztem Niemiec i Austro-Węgier. Za udział w wojnie Włochy miały uzyskać tereny Dalmacji, południowego Tyrolu i Gorycji, poza tym miały przejąć kontrolę nad częścią kolonii niemieckich⁸. Pomimo że odniosły zwycięstwo, było ono okupione dużą liczbą ofiar oraz stratami materialnymi, niebezpiecznie wzrósł także deficyt państwa na skutek długu wojennego. Na mocy pokoju w Saint-Germain-en-Laye z Austrią Włochy otrzymały Trydent, południowy Tyrol oraz Triest, co nie zaspokoiło ich dążeń imperialnych, gdyż domagano się przyznanych Jugosławii Fiume i wybrzeża dalmatyńskiego. Na skutek protestu amerykańskiego prezydenta Woodrowa Wilsona nie zostały w pełni zrealizowane postanowienia traktatu londyńskiego. Wywołało to rozgoryczenie i dlatego zwycięstwo w tym konflikcie określono *kalekim zwycięstwem*⁹. Niespełnione aspiracje i wy-

⁶ Są różne definicje „motywu”; według Słownika Języka Polskiego PWN (<https://sjp.pwn.pl/szukaj/motyw.html>; dostęp dnia 23.09.2023) „motyw” można rozumieć jako:

1. „bodziec skłaniający do określonego działania”; 2. „ideę, wątek lub postać utrwalone w kulturze, powtarzające się w utworach literackich różnych epok; też: najmniejszy niepodzielny element rzeczywistości przedstawionej w utworze”; 3. „charakterystyczny fragment melodii, powtarzający się i rozwijany w utworze muzycznym”; 4. „powtarzający się element kompozycyjny lub zdobniczy w dziełach sztuki lub przedmiotach użytkowych”.

⁷ Fekecz 1977, 47; Gierowski 1985, 530–533.

⁸ Żywczyński 1971, 233–234; Fekecz 1977, 48; Gierowski 1985, 546.

⁹ Żywczyński 1971, 245–248; Fekecz 1977, 48–49; Gierowski 1985, 551–556; Finaldi 2008, 34–35; Duggan 2014, 198.

cierpanie wojenne przyczyniły się do silnego niezadowolenia społecznego i radykalizowania nastrojów. W 1919 r. Benito Mussolini utworzył w Mediolanie ruch grupujący weteranów wojennych, tzw. Związki Kombatanckie (*fasci Italiani di Combattimento*), które w listopadzie 1921 r. zostały przekształcone w Narodową Partię Faszystowską (*Partito Nazionale Fascista*)¹⁰. Mussolini zdobył władzę na skutek zamachu stanu, tzw. „marszu na Rzym”, dokonanego w październiku 1922 r. Wiktor Emanuel III powierzył mu misję utworzenia rządu, a tym samym umożliwił faszystom przejęcie władzy w kraju¹¹. W kolejnych latach zwiększano uprawnienia rządu i zwalczano opozycję. Ostatecznie na mocy szeregu dekrétów i ustaw w 1926 r. zalegalizowano funkcjonowanie dyktatury, co oznaczało definitywny koniec parlamentaryzmu¹². Rządy Duce cechowały się fascynacją Imperium Rzymskim, co uwidaczniało się w licznych nawiązaniach do jego dziedzictwa kulturowego i cywilizacyjnego. Jednym z ich przykładów jest wprowadzenie kultu jednostki, wodza – Duce (od łacińskiego *dux*). Dodatkowo milicja oraz organizacje młodzieżowe uzyskały rzymską hierarchię i nazwy: wprowadzono m.in. legiony czy kohorty. Podtrzymywano bojowe nastroje społeczne w duchu militarystyki¹³. Oprócz tego odwoływano się do instytucji i symboli rzymskich m.in. *fascies*¹⁴. Kluczową rolę w budowaniu autorytetu Duce odgrywała szeroka propaganda również na płaszczyźnie kulturalnej¹⁵, wyrażana m.in. za pomocą znaczków pocztowych, które ukazywały podobieństwo Mussoliniego do Oktawiana Augusta¹⁶. W założeniu doktryny faszystowskiej Włochy wzorem starożytnego Rzymu miały szerzyć cywilizację i porządek w obszarze Morza Śródziemnego i w Afryce Północnej¹⁷. Poprzez kolonializm chciano zapewnić sobie taką potęgę, jaką posiadał antyczny Rzym¹⁸. Próby odtworzenia Cesarstwa Rzymskiego uwidoczniły się wyraźnie po zwycięskiej wojnie z Abisynią w 1935 r., gdyż w maju 1936 r. proklamowano Imperium Włoskie z Wiktorem Emanuelem III jako cesarzem¹⁹. Podobny charakter miały działania na Półwyspie Bałkańskim w 1939 roku. W kwietniu włoskie wojska zajęły Albanię i Wiktora Emanuela III ogłoszono jej królem²⁰. Ambicje imperialne Mussoliniego sprawiły, że 10 czerwca 1940 r. Włochy przyłączyły się do II wojny światowej, wypowiadając wojnę Francji i Wielkiej Brytanii. Tego samego roku, 27 września, został ustalony z Niemcami i Japonią podział świata na strefy wpływów. Włochom miała przyspaść strefa śródziemnomorska²¹. Włosi toczyli walki w Afryce

¹⁰ Finaldi 2008, 35–36; Hibbert 2008, 26; Duggan 2014, 198–200, 205.

¹¹ Żywczyński 1971, 271; Fekecz 1977, 52–53; Gierowski 1985, 565–572; Finaldi 2008, 46; Hibbert 2008, 32–34; Duggan 2014, 206–207.

¹² Żywczyński 1971, 279–281; Gierowski 1985, 579–581; Duggan 2014, 214–215.

¹³ Gierowski 1985, 581; Clark 2008, 383; Duggan 2014, 224–226, 230.

¹⁴ Clark 2008, 383; Duggan 2014, 230.

¹⁵ Finaldi 2008, 57–58.

¹⁶ Zob. Schumacher 2003.

¹⁷ Bosworth 2007, 279; Clark 2008, 383.

¹⁸ Fekecz 1977, 56.

¹⁹ Bosworth 2007, 367; Clark 2008, 440; Finaldi 2008, 77–79.

²⁰ Żywczyński 1971, 305; Gierowski 1985, 611; Duggan 2014, 240.

²¹ Gierowski 1985, 613–614.

Wschodniej²², Północnej²³ i na Bałkanach²⁴. Niepowodzenia wojenne przyczyniły się do osłabienia poparcia społecznego dla faszystów. Na mocy edyktu króla Wiktora Emanuela III Mussolini został odsunięty od władzy²⁵.

Prezentacja włoskiego materiału numizmatycznego

Przy analizie monet włoskich z lat 1922–1943 uwzględniono obecność charakterystycznych dla epoki antycznego Rzymu elementów, symboli czy atrybutów postaci oraz stylistykę i sposób ukazania motywów. W mennictwie rzymskim istniały ustalone schematy wyobrażeń, które stosowano w niezmienionej formie przez setki lat. Niektóre motywy często się powtarzały, inne zanikały i powracały co jakiś czas²⁶. Monety rzymskie zawierają informacje o szeroko pojętej kulturze, ideach, wierzeniach i zdarzeniach historycznych. Pojawiały się na nich m.in. wyobrażenia budowli (np. Amfiteatr Flawiuszy), podobizny cesarzy (np. Trajana i Hadriana), symbole władzy (np. wiązka różeg liktorskich) i przedstawienia bóstw rzymskich (np. Jowisz, Mars, Ceres)²⁷. W ramach rzymskiego mennictwa wykorzystywano jako motywy ikonograficzne personifikacje cnót czy idei (np. *pax, felicitas, pietas*)²⁸, personifikacje pojęć abstrakcyjnych (np. *aequitas, concordia, clementia*)²⁹, personifikacje prowincji lub krain geograficznych (np. *Galia, Iudea, Hispania*)³⁰, a także stosowano przedstawienia zwierzęce (np. karmiąca wilczyca)³¹. Sięgano również po gloryfikacje zwycięstw, umieszczając m.in. wieńce zwycięstwa, ukazanie cesarza w kwadrydze lub trzymającego gałązkę laurową, berło zwieńczone sylwetką orła, dodatkowo łuki triumfalne, tropajony, kolumny, trofea czy personifikacje podbitych krajów³².

Szeroki kanon motywów nawiązujących do mennictwa i kultury antycznej został wykorzystany w mennictwie włoskim. Niniejsza praca obejmuje zawężone studium trzech przypadków: wiązki różeg liktorskich w kompozycji z kłosem i liśćmi dębu, personifikacji Italii siedzącej na kamiennym piedestale z wiktoriolą w dłoni oraz orła w kompozycji z wieńcem laurowym. Ich stylistyka, sposób ukazania, atrybuty, elementy i symbole wykazywały związek z kulturą starożytnego Rzymu³³.

²² W 1941 roku wojska brytyjskie opanowały Somalię oraz Abisynię, przywracając cesarza Hajle Sellasje na tron cesarski, zob. Gierowski 1985, 614.

²³ W Afryce Północnej Włochy próbowały zająć obszar brytyjskiego Egiptu. Zmagania toczące się ze zmiennym szczęściem dla Włochów zostały zakończone, gdy w maju 1943 roku tereny Trypolisu i Cyrenajki dostały się w ręce aliantów, zob. Żywczyński 1971, 310; Gierowski 1985, 615–617; Duggan 2014, 240.

²⁴ Włosi próbowali podbić także Bałkany. Z pomocą Niemiec udało się pokonać Jugosławię oraz Grecję. Pod włoską kontrolą znalazł się obszar Czarnogóry, Słowenii, Chorwacji i Dalmacji. Obszar ten w czasie II wojny światowej był objęty walkami partyzanckimi, zob. Żywczyński 1971, 309; Gierowski 1985, 615.

²⁵ Żywczyński 1971, 311; Gierowski 1985, 617–619; Finaldi 2008, 110–111; Duggan 2014, 241.

²⁶ Kluczek 2021, 106–107.

²⁷ Kluczek 2021, 84–85.

²⁸ Kunisz 2001, 348; Zajac 2014, 38.

²⁹ Weissner 2009, 38.

³⁰ Ostrowski 1985, 66–78; Kluczek 2021, 85–94.

³¹ Burns 2017, 60–61, 251.

³² Balbuza 2005, 17–18.

³³ Zaprezentowane motywy z monet włoskich posiadają odpowiedniki wśród motywów z monet rzymskich. Wykazują względem siebie największe podobieństwo ikonograficzne. W innych przypadkach motywy z monet włoskich mogą nawiązywać zarówno do materiału numizmatycznego, ale też, co bardziej prawdopodobne, do innych przedstawień ikonograficznych zawartych w ramach różnych dzieł sztuki.

a) Wiązka różeg lictorskich w kompozycji z kłosem zboża i liśćmi dębu

Fot.1. Rewers 10 centesimi z 1941 r.

Fasces w kompozycji z kłosem zboża i liśćmi dębu znajduje się na rewersie emitowanej w latach 1939–1943 monety o nominale 10 centesimi³⁴. Jest to wiązka różeg związanych rzemieniem z toporem wetkniętym w jej środek³⁵. Motyw został wprowadzony na monety krótko po dojściu Mussoliniego do władzy, w grudniu 1922 r., za co odpowiadał ówczesny minister finansów Alberto de' Stefani³⁶. Symbol ten z pewnością znajduje inspiracje w kulturze antycznego Rzymu, posiada także rzymskie odpowiedniki numizmatyczne.

b) Personifikacja Italii siedzącej na kamiennym piedestale z wiktoriałą w dłoni

Fot.2. Awers 1 lira z 1922 r.

Motyw siedzącej personifikacji Italii zaprezentowany jest na awersie monety o wartości 1 lira emitowanej w latach 1922–1924 i 1926–1935³⁷. Występuje tu podobieństwo w ukazaniu postaci na wzór bogów i bogiń rzymskich – ubiór (tunika), upięcie włosów, majestatyczna poza. Na uwagę zasługuje także fakt, że w analogii do rzymskiej Romy wykorzystano personifikację kraju jako postaci kobiecej patronującej swoim obywatelom. Za taką interpretacją przemawia także obecność atrybutu, jakim jest wiktoriała, w dłoni³⁸. Inną możliwością jest personifikacja Italii jako krainy geograficznej, również występująca w czasach rzymskich³⁹.

c) Orzeł w kompozycji z wieńcem laurowym

Fot.3. Rewers 2 lirów z 1940 r.

Wyobrażenie orła otoczonego wieńcem laurowym, trzymającego w szponach wiązkę różeg lictorskich widnieje na rewersie monety o wartości 2 lirów emitowanej w latach 1939–1943⁴⁰. Przedstawienia orła znano i stosowano jako symbol na całym świecie w różnych okresach i w różnych kulturach. Do tego symbolu odwoływali się także starożytni Rzymianie⁴¹. W ich kulturze orzeł (*aquila*) był posłańcem Jowisza, stanowił jego atrybut i w szponach trzymał boskie pioruny. Dodatkowo motyw ten był znakiem

³⁴ Zob. SCWC, 1281: KM#74; WMK, 964: 75.

³⁵ Paxton 2005, 2; Brennan 2023, 1.

³⁶ Brennan 2023, 184.

³⁷ Zob. SCWC, 1282: KM#62; WMK, 963: 63. Podobny motyw pojawił się także na monecie srebrnej o wartości 20 lirów, przedstawia jednak siedzącą boginię, a przed nią stoi naga postać lictora por. SCWC, 1284: KM#69; WMK, 963: 67.

³⁸ Sear 2014, 19; Kampmann, Walther 2022, 29.

³⁹ Ostrowski 1985, 66–78.

⁴⁰ Zob. SCWC, 1283: KM#78a; WMK, 964: 79a oraz SCWC, 1283: KM#78b; WMK, 964: 79b.

⁴¹ Kryśkiewicz 2014, 532.

(*signum*) legionów rzymskich⁴². Konotacje antyczne posiada również wieniec laurowy, będący w starożytnym Rzymie jednym z symboli zwycięstwa czy triumfu przyznawanym za wybitne zwycięstwa wojenne⁴³. Kompozycja orła i wieńca laurowego ma swój odpowiednik na monetach rzymskich.

Próba przyporządkowania odpowiedników ikonograficznych z monet rzymskich

Zaprezentowane monety włoskie wraz z motywami posiadają swoje odpowiedniki w rzymskim materiale numizmatycznym, różnią się jednak, co naturalne, stopniem podobieństwa. Dodatkowo motywy na monetach rzymskich były często powielane w różnych okresach, tym samym niemożliwe jest wskazanie konkretnego źródła inspiracji. Dlatego niniejsze rozważania jedynie przyporządkowują motywom z monet włoskich wykazujących związek z kulturą antyczną ich potencjalne odpowiedniki z monet rzymskich.

Rzymskim odpowiednikiem dla wiązki różeg iktorskich w kompozycji z kłosem zboża i liśćmi dębu jest kompozycja wiązki różeg iktorskich z kłosem zboża i kaduceuszem. W rzymskim materiale numizmatycznym można wyróżnić co najmniej dwa warianty stylistyczne tego typu wyobrażeń. Do wariantu pierwszego należał rewers denara z 83 r. p.n.e. emitowanego przez C. Norbanusa⁴⁴. W orientacji pionowej ukazano kłos zboża z lewej strony monety, w centrum *fascēs*, po prawej kaduceusz. Wariant II reprezentował rewers denara wyemitowany za panowania Trajana w latach 98–117 n.e.⁴⁵ Po lewej stronie znajdował się kłos zboża, pośrodku umiejscowiono *fascēs*, a po prawej kaduceusz. Elementy kłosa i kaduceusza lekko odchylają się u góry od pionowej wiązki różeg i zbliżają się do niej w dolnej części.

Fot.4. Rewers denara,
C. Norbanus, 83 r. p.n.e.
(RRC 357/1b)

Przyrównując wymienione monety do 10 centesimi włoskich, należy zauważyć, że w każdym przypadku wiązka różeg znajduje się w centrum, a kłos zboża na lewo od niej, co stanowi istotne podobieństwo. We włoskim wariacie nie występuje obecny we wszystkich rzymskich kaduceusz. Na 10 centesimi zastąpiono go liśćmi dębowymi. Dodatkowo kompozycja została zmieniona, gdyż w przypadku monety włoskiej kłos nie występuje samodzielnie, przylega do wiązki różeg iktorskich. Ponadto topór na 10 centesimi zawieszono na górnej partii wiązki, a nie pośrodku jak na denarach. Na analizowanych monetach rzymskich nie pojawia się motyw heraldyczny, podczas gdy w projekcie włoskim mamy do czynienia z herbem dynastii sabaudzkiej umieszczonym w centrum wiązki.

⁴² Schmidt-Dick 2002, 140; Cowan 2010, 87; Kryśkiewicz 2014, 535–536, 539.

⁴³ Balbuza 2005, 17; Karczewska 2018, 33–34.

⁴⁴ RRC 357/1b.

⁴⁵ RIC II, *Traianus* 782.

Odpowiednikiem personifikacji Italii siedzącej na kamiennym piedestale, z wiktoriolą w dłoni, przedstawionej na 1 lirze, jest wśród monet rzymskich personifikacja siedzącej Romy z wiktoriolą w dłoni lub też personifikacja siedzącej Italii jako krainy geograficznej. W przypadku personifikacji Romy należy uwzględnić fakt, że w mennictwie rzymskim nie było jednej formy przedstawiania bogini⁴⁶. Ukazywano ją w wielu pozach, mogły jej również towarzyszyć różne atrybuty. W wojowniczej stylizacji Romę ukazywano jako postać kobiecą noszącą hełm, włócznię lub berło. Przy przedstawieniach majestatycznych prezentowano ją jako kobietę siedzącą dostojnie z Palladium, globem lub wiktoriolą w dłoni⁴⁷. Analizując ostatni wariant, należy zauważyć, że bogini mogła siedzieć na tronie, krześle kurulnym, stosie broni lub tarczy. Zazwyczaj była zwrócona w lewą stronę, w prawej ręce trzymała wiktoriolę (bez globu lub stojącą na globie), natomiast w lewej włócznię lub berło. Motyw występował często na rozmaitych monetach rzymskich z różnych okresów – zarówno brązowych (m.in. na sestercach Nerona⁴⁸, dupondiusach Wespazjana⁴⁹), jak i srebrnych (m.in. denarach Hadriana⁵⁰, denarach Marka Aureliusza⁵¹ czy silikwach Honoriusza⁵²), a także złotych (m.in. aureusach Hadriana⁵³).

W odniesieniu do personifikacji Italii jako prowincji rzymskiej również można znaleźć numizmatyczne odpowiedniki, np. monety emitowane za panowania Antoninusa Piusa: dupondiusy ze 139 roku⁵⁴, sesterce emitowane w latach 143–144⁵⁵, denary z lat 140–143⁵⁶.

Fot. 5. Rewers aureusa, Hadrian, lata 121–123 n.e. (RIC II 3, *Hadrianus* 536)

Postać przedstawiano siedzącą na globie, zwróconą w lewą stronę, w prawym ręku trzymającą róg obfitości, a w lewym berło.

Porównując 1 lira, należy zauważyć, że przedstawiona na nim personifikacja Italii różni się względem rzymskich odpowiedników. Do podobieństw zaprezentowanych motywów należą: sposób ukazywania postaci w majestatycznej pozie oraz orientacja w lewą stronę. Różni je rodzaj siedziska – w przypadku monety włoskiej jest to kamienny piedestał, w przypadku Romy jest to krzesło kurulne albo stos broni lub tarcza, natomiast w przypadku Italii mamy do czynienia z globem. Porównując Italię z lira do tej z monet rzymskich, należy zauważyć, że ma ona zupełnie inne atrybuty. We włoskim wariacie trzyma wiktoriolę w lewej dłoni, a w prawej gałązkę, najpewniej laurową. Nie pojawia się tutaj element berła ani rogu obfitości. Italia z 1 lira podobnie jak Roma posiada wiktoriolę, jednak w odróżnieniu od wersji rzymskiej w lewej dłoni, nie zaś w prawej. Nie po-

⁴⁶ Sear 2014, 19; zob. *MRK*, 29.

⁴⁷ Zob. Kluczek 2021, 231.

⁴⁸ *RIC* I, *Nero* 282.

⁴⁹ *RIC* II 1, *Vespasianus* 483.

⁵⁰ *RIC* II 3, *Hadrianus* 541–547.

⁵¹ *RIC* III, *Marcus Aurelius* 233.

⁵² *RIC* X, *Honorius* 1351.

⁵³ *RIC* II 3, *Hadrianus* 536–540.

⁵⁴ *RIC* III, *Antoninus Pius* 594.

⁵⁵ *RIC* III, *Antoninus Pius* 746a; *RIC* III, *Antoninus Pius* 789.

⁵⁶ *RIC* III, *Antoninus Pius* 73a i 73c; *RIC* III, *Antoninus Pius* 98a.

jawia się również włócznia. Głowa Italii z monety włoskiej nie jest zakryta hełmem, który również stanowi ważny atrybut Romy⁵⁷. Prawdopodobnie projektant lira stylizował wyobrażenie Italii na podstawie Romy, na co wskazuje obecność wiktorioli. Jednak ze względu na dużą liczbę różnic ikonograficznych nie można tego do końca potwierdzić. Należy zastrzec, że inspiracja w tym przypadku mogła być swobodna.

Dla orła w kompozycji z wieńcem laurowym z 2 lirów można przyporządkować co najmniej cztery warianty stylistyczne kompozycji orła i wieńca laurowego. Na monetach rzymskich orła ukazywano często z innymi atrybutami lub w kompozycjach, jednak dla potrzeb analizy wybór został ograniczony do przedstawień z elementem wieńca laurowego. Warianty stylistyczne wyodrębniono na podstawie orientacji ptaka, układu skrzydeł i miejsca, w którym znajdował się wawrzyn. Wariant I reprezentuje denar ze 105 r. p.n.e. emitowany przez L. Aureliusa Cotte⁵⁸. W centrum rewersu monety znajduje się wyobrażenie orła otoczone gałązkami laurowymi. Ptak w swoich szponach trzyma wiązkę piorunów. Do wariantu II należy rewers denara z 73 r. p.n.e. emitowanego przez Q. Pomponiusa Rufusa⁵⁹. Orzeł w tym ujęciu w lewej łapie dzierży berło, a prawej wieniec laurowy. Do wariantu III zaliczyć można monety ukazujące orła z rozpostartymi skrzydłami, który w obu łapach trzyma wieniec laurowy. Tę stylizację reprezentuje m.in. rewers aureusa z 27 r. p.n.e. emitowanego przez Augusta⁶⁰.

Fot. 6. Rewers denara, L. Aurelius Cotta z 105 r. p.n.e. (RRC 314/1)

Do wariantu IV można zakwalifikować te monety, na których ukazany jest orzeł z pochwycionym wieńcem laurowym w dziobie. Przykładem jest rewers denara Kommodusa ze 180 r.⁶¹

Porównując orła z 2 lirów z rzymskimi wariantami motywu, należy zauważyć, że największe podobieństwo stylistyczne spełnia wariant I. Podobnie jak na monecie włoskiej orzeł znajduje się w centrum, otoczony jest z każdej strony wieńcem laurowym. Orły z monety włoskiej i rzymskiej przedstawiono na wprost, ich głowy są zwrócone w lewo. Główną różnicę stanowi atrybut: ptak z 2 lirów trzyma w swych szponach wiązkę różeg liktorskich, natomiast ten z denara – wiązkę piorunów.

Symbolika i funkcja motywów na monetach rzymskich i włoskich

W czasach antycznych *fascēs* wyrażały rzymską władzę lub siłę⁶². Wiązka była symbolem ściśle łączącym się z urzędami i ustrojem starożytnego Rzymu, gdyż noszono ją przed najważniejszymi urzędnikami w państwie w miejscach publicznych dla podkreślenia autorytetu i jedności

⁵⁷ Schmidt-Dick 2002, 96; Sear 2014, 19; MRK, 29.

⁵⁸ RRC 314/1.

⁵⁹ RRC 398/1.

⁶⁰ RIC I, Augustus 277.

⁶¹ RIC III Commodus 267.

⁶² Yarrow 2022, 96

państwa, wyrażały pełnię władzy cywilnej i militarnej⁶³. Insignia te wprowadzono najpewniej w okresie królewskiego Rzymu za panowania Tarkwiniusza Starego (niewykluczone, że posiadają starszą metrykę), zapożyczając je od Etrusków⁶⁴. *Fasces* trzymali liktorzy, którzy stali u boku urzędników⁶⁵. Dyktatorowi towarzyszyło najwięcej – 24 liktorów, 12 zaś konsulom⁶⁶. Wiązki różeg liktorskich w okresie faszystowskich Włoch uznano za symbol włoskiej Narodowej Partii Faszystowskiej. Natomiast status oficjalnego symbolu państwowego nadano im 12 grudnia 1926 r., zarazem wprowadzając go w różne sfery życia obywateli. W tym kontekście oznaczał dyktaturę wprowadzoną przez Mussoliniego⁶⁷. Wiązki różeg powtarzają się w innej kompozycji, na innych monetach włoskich z analizowanego okresu⁶⁸.

W przypadku denara C. Norbanusa oraz denara Trajana pojawia się symbol kaduceusza. Element ten nie pojawia się w menniczej ikonografii włoskiej. Początkowo łączono go z Hermesem i heroldami – określany jest także laską heroldów. W okresie republiki i wczesnego cesarstwa symbolizował pokój, pojednanie, zgodę⁶⁹. Należy też dodać, że stanowił atrybut innych bóstw i personifikacji, np. *felicitas*⁷⁰. Na monecie 10 centesimi element ten został zastąpiony liśćmi dębowymi. W wielu kulturach drzewo to uchodziło za święte. W kulturze antycznego Rzymu dąb był symbolem zwycięstwa. Wieńcem dębowym nagradzano tych, którzy wygrywali zawody, oraz osoby zasłużone dla społeczeństwa⁷¹. W kontekście monety włoskiej motyw ten najpewniej symbolizował siłę oraz dążenie do zwycięstw. Zastąpienie kaduceusza oznaczającego pokój symbolem liści dębu, wyrażającym potęgę, zwycięstwo, siłę, wpisuje się w imperialne dążenia Mussoliniego w duchu militarizmu.

Powtarzający się na monecie rzymskiej i włoskiej kłos zboża posiada bogatą symbolikę. W starożytnym Rzymie był atrybutem bogini Ceres⁷², która patronowała wegetacji roślin oraz urodzajowi. Często ukazywano ją z koroną z kłosów na głowie lub kłosem w ręku⁷³. W kontekście monety włoskiej jej symbolika najpewniej odnosi się do urodzaju oraz dobrobytu.

W kontekście personifikacji Italii ukazana postać z 1 lira pełniła prawdopodobnie taką samą funkcję jak Roma na monetach rzymskich. W odniesieniu do religii rzymskiej znaczący jest fakt, że Rzymianie personifikowali to, w co wierzyli⁷⁴. Roma była ich bóstwem opiekuńczym, przynoszącym zwycięstwa nad innymi ludami⁷⁵. W innym ujęciu mogła stanowić per-

⁶³ Paxton 2005, 2; Brennan 2023, 1.

⁶⁴ Brennan 2023, 10.

⁶⁵ Brennan 2023, 2.

⁶⁶ Jaczynowska, Pawlak 2011, 58–60.

⁶⁷ Brennan 2023, 194.

⁶⁸ Ten sam motyw występuje także na monecie 10 centesimi emitowanej w latach 1936–1939, wykonanej jednak z innego stopu, zob. *SCWC*, 1281: KM#74 oraz KM#74a. Oprócz tego motyw wiązek różeg jest obecny na wielu monetach z okresu Królestwa Włoskiego, m.in. na rewersie 2 lirów z lat 1925–1935 zob. *SCWC*, 1283: KM#63; *WMK*, 963: 64, 20 lirów z 1923 zob. *SCWC*, 1284: KM#64; *WMK*, 963: 68.

⁶⁹ Schmidt-Dick 2002, 142; Yarrow 2022, 154.

⁷⁰ Schmidt-Dick 2002, 142.

⁷¹ Marecki 2010, 177; Kobielski 2014, 52–53.

⁷² Schmidt-Dick 2002, 138.

⁷³ *MRK*, 26; zob. też Marecki 2010, 179–180; Kobielski 2014, 232–233.

⁷⁴ Martin 2022, 61.

⁷⁵ *MRK*, 29.

sonifikację Rzymu oraz symbolizować moc i zwierzchność imperium, a także oznaczać tożsamość i ideę wieczności *Urbs* lub imperium⁷⁶. Niewykluczone, że motyw nawiązywał do rzymskiej *aeternitas*⁷⁷. Stylizacja personifikacji Italii na monecie włoskiej na zwycięską Romę również może mieć podobne znaczenie symboliczne. Ukazana w majestatycznej pozie mogła też wyrażać włoskie wyobrażenie dominacji nad światem, imperialne ambicje oraz dążenie do zwycięstw.

Kompozycja orła i wieńca laurowego z 2 lirów cechuje się silnym podobieństwem stylistycznym względem analogicznej z rewersu denara L. Aurelius Cotty z 105 r. p.n.e. Bardzo zbliżona jest orientacja i stylizacja ptaka wraz z wieńcem. Intencjonalną zmianę stanowi zastąpienie wiązek piorunów, trzymany w szponach orła, które były atrybutem Jowisza⁷⁸, wiązkami różeg liktorskich, będących faszystowskimi symbolami państwowymi. W czasach rzymskich orzeł był jednym z symboli imperium⁷⁹. W średniowieczu na skutek recepcji motyw wybijano na monetach za panowania Staufów i stanowił wyraz ideologii imperialnej. Podobne znaczenie wyrażał dwugłowy orzeł bizantyjski wprowadzony przez Paleologów w 1261 r., a także późniejszy dwugłowy orzeł rosyjski. Symbol ten został przyjęty w innych krajach europejskich i w różnych wariantach typologicznych był powielany na monetach. Orły nie zawsze stanowiły wyraz ekspansjonistycznych dążeń, w średniowieczu stały się głównym motywem heraldycznym wielu krajów⁸⁰. Jednak, uwzględniając kontekst historyczny, na monecie włoskiej symbol ten najpewniej wyrażał ideologię imperialną propagowaną przez faszystów i Mussoliniego. Natomiast znaczenie symboliczne wieńca laurowego należy łączyć m.in. z ideą zwycięstwa, np. z triumfem przyznawanym za wybitne zwycięstwa militarne⁸¹. Otoczenie orła wieńcem laurowym w ramach omawianej kompozycji jest dowodem ukazywania kraju jako niepokonanego mocarstwa.

Porównując funkcję motywów z monet włoskich z rzymskimi odpowiednikami, należy zaznaczyć, że antyczne numizmaty stanowiły odzwierciedlenie przeobrażeń politycznych, ustrojowych czy ideologicznych, gdyż zachodzące w sferze polityczno-społecznej wydarzenia czy zjawiska znajdowały wyraz w treściach emitowanych na monetach⁸². Należy podkreślić, że ikonografia była uzależniona od osoby mincerza i jego mocodawcy tj. od osoby sprawującej władzę⁸³. Zarówno w okresie republiki, jak i cesarstwa za pomocą motywów ikonograficznych wyrażano program polityczny czy religijny danej osoby, a także kreowano wizerunek⁸⁴. Rów-

⁷⁶ Price 2001, 1107; Kluczek 2021, 231–232.

⁷⁷ *Aeternitas* w rzymskiej kulturze można rozumieć jako: *aeternitas Augusta*, *aeternitas Imperii* lub *aeternitas Augusti*. Pierwsza odnosi się do samego ubóstwionego Augusta, a także do Miasta i państwa, których gwarantem istnienia miał być August. Druga zakładała ideę wieczności państwa rzymskiego i władzy cesarskiej. Trzecia zakładała ubóstwienie cesarza po jego śmierci. W przypadku rozważań podjętych w niniejszych studiach znaczenie posiada druga koncepcja, odnosząca się do wieczności Miasta i państwa, zob. Balbuza 2014, 33–35.

⁷⁸ Cowan 2010, 89.

⁷⁹ Yarrow 2022, 82.

⁸⁰ Kiersnowski 1988, 398–400.

⁸¹ Balbuza 2005, 17; Karczewska 2018, 33–34.

⁸² Kluczek 2021, 232.

⁸³ Kluczek 2021, 233.

⁸⁴ Ziółkowski 2001, 315; Weisser 2009, 38; Kluczek 2017, 97.

nie ważne w czasach rzymskich były odwołania do religii, gdyż ukazanie na monetach polityka czy wodza jako osoby pobożnej lub posiadającej związki z bóstwami czy herosami służyło prezentowaniu go jako protegowanego, cieszącego się poważaniem bogów, zarazem dzięki boskiej protekcji odnoszącego sukcesy. W wymiarze politycznym miało to duże znaczenie, gdyż budowano w ten sposób autorytet⁸⁵. Istotnym przykładem jest akcentowanie przez Cezara związków jego rodu z boginią Wenus⁸⁶. Odwołanie do religii uwidaczniało się także u cesarza Aureliana, który uznawał Sola Invictusa za najwyższego boga i akcentował jego rolę w naprawie cesarstwa⁸⁷. Natomiast u Konstantyna Wielkiego miały znaczenie symbole chrześcijańskie wyrażane na monetach emitowanych od końca 310 r. n.e w zachodniej części Cesarstwa⁸⁸. Tendencja nawiązywania do kultów pogańskich uwidaczniała się na monetach emitowanych za panowania Juliana Apostaty np. poprzez wyobrażenie byka⁸⁹. Na analizowanych monetach włoskich występują motywy odnoszące się do religii starożytnego Rzymu. Warto zauważyć, że we Włoszech duże wpływy posiadał Kościół katolicki⁹⁰. Interesującym faktem jest brak jakichkolwiek symboli chrześcijańskich, np. krzyży czy chrystogramów, na monetach⁹¹. Należy jednak wspomnieć, że odwołania do mitologii nie odnoszą się do wierzeń, a do kultury i dziedzictwa. Tym samym można wnioskować, że nawiązania do systemu religijnego Rzymian mają jedynie świecki charakter.

Uwzględniając omówiony już kontekst historyczny, motywy z monet włoskich nawiązujące do dziedzictwa starożytnego Rzymu służyły kreowaniu obrazu ówczesnych Włoch jako potęgi militarnej, kolonialnej i silnego imperium. Wyrażają to: personifikacja Italii siedzącej na kamiennym piedestale z wiktoriolą w dłoni i kompozycja orła i wieńca laurowego. Zarazem motyw w postaci wiązki różeg liktorskich w kompozycji kłosa i liści dębu służył propagowaniu ideologii faszystowskiej. Element *fascies* można odnaleźć na innych monetach z okresu dyktatury Mussoliniego, m.in. na analizowanym wyobrażeniu orła w kompozycji wieńca laurowego (atrybut znajdował się w szponach ptaka). Poprzez wspomniane motywy kreowano obraz Włoch jako kulturowego następcy, akcentowano znaczenie dziedzictwa rzymskiego w budowaniu włoskiej tożsamości narodowej.

Wnioski

Mimo że nie można jednoznacznie stwierdzić, które rzymskie monety stanowiły inspirację dla projektantów monet włoskich, należy zauważyć, że wyniki porównawczej analizy ikonograficznej wybranych numizmatów włoskich i ich możliwych odpowiedników w mennictwie rzymskim wskazują duże podobieństwo stylistyczne motywów z obu okresów. Oprócz styli-

⁸⁵ Kluczek 2021, 233; Yarrow 2022, 90, 99.

⁸⁶ Kunisz 1987, 59–60; Awianowicz 2010, 14; Kluczek 2021, 173.

⁸⁷ Kluczek 1993, 97–98.

⁸⁸ Abdy 2016, 593.

⁸⁹ Abdy 2016, 597–598.

⁹⁰ Gierowski 1985, 595.

⁹¹ Jest to jednak zupełnie inny problem badawczy, wykraczający poza ramy niniejszego artykułu.

stycznych analogii na monetach powtarzają się te same elementy, atrybuty i symbole. Na podstawie analizowanych przykładów można stwierdzić, że uwidaczniają się nawiązania do antycznej kultury rzymskiej, do motywów mitologicznych i do symboli władzy lub instytucji republikańskiego lub cesarskiego Rzymu.

Projektanci monet włoskich nie kopiowali jednak motywów ze starożytnych monet. Mimo podobieństw stylistycznych pomiędzy motywami na włoskich monetach zamieszczano nowe elementy zmieniające pierwotną treść symboliczną, czego przykładem może być zastąpienie wiązek piorunów pękiem różeg liktorskich w przypadku orłów czy też umieszczenie personifikacji Italii m.in. zamiast siedzącej Romy. Recepcja motywów z monet rzymskich polegała na czerpaniu inspiracji. Tym samym można stwierdzić, że wzorce pochodzące z mennictwa rzymskiego były adaptowane w nowej formie na monetach włoskich.

Obraz Włoch wykreowany poprzez nawiązania do motywów rzymskich na monetach jest odmienny od ówczesnej rzeczywistości politycznej czy gospodarczej. Państwo to nie posiadało ówczesnie dużych kolonii ani nie było mocarstwem. Jednak poprzez motywy propagandowe wyrażano dążenia imperialne czy kolonialne. Legitymizowano również władzę dyktatorską Mussoliniego, wzorowaną na tradycji dającego nieograniczone uprawnienia urzędu republikańskiego Rzymu. Wykorzystanie na włoskich monetach motywów nawiązujących do rzymskich mogło być użyte do kreowania wrażenia ciągłości kulturowej między antykiem a ówczesnymi Włochami. Odwołania do tradycji starożytnych na monetach z pewnością nie były przypadkowe i służyć miały budowaniu włoskiego nacjonalizmu opartego na dziedzictwie starożytnego Rzymu.

Bibliografia

Źródła numizmatyczne

MRK = Kampmann U., Walther C., *Die Münzen der römischen Kaiserzeit*, Regenstauf 2022.

RIC I = C.H.V. Sutherland, R.A.G. Carson, *The Roman Imperial Coinage*, I: *From 31 BC to AD 69*, London 1984.

RIC II = H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, II: *Vespasian to Hadrian*, London 1926.

RIC II 1 = I.A. Carradice, T.V. Buttery, *The Roman Imperial Coinage*, II 1: *From AD 69–96; Vespasian to Hadrian*, London 2007.

RIC II 3 = R.A. Abdy, P.F. Mittag, *The Roman Imperial Coinage*, II 3: *From AD 117–138; Hadrian*, London 2019.

RIC III = H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, III: *Antoninus Pius to Commodus*, London 1930.

RIC X = A.M. Burnet, J.P.C. Kent, *The Roman Imperial Coinage*, X: *The Divided Empire and the Fall of the Western Parts ad 395–491*, London 1994.

RRC = M. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974.

SCWC = T. Michael, T.L. Schmidt (red.), *Standard Catalog of World Coins 1901–2000*, 46th ed. (2019), California–New York–New Hampshire–Hong Kong–Paris 2018.

WMK = Schön G., *Weltmünzkatalog 20. Jahrhundert: 1901–2000*, Regensdorf–München 2022.

Literatura przedmiotu

Abdy R., 2016: *Tetrarchy and the House of Constantine*, [w:] *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, red. W.E. Metcalf, New York, 584–600.

Awianowicz, B.B., 2010: *Monety Republiki Rzymskiej. Kompendium*, Toruń.

Balbuza K., 2005: *Triumfator. Triumf i ideologia zwycięstwa w starożytnym Rzymie epoki cesarstwa*, Poznań.

Balbuza K., 2014: *Aeternitas Augusti. Kształtowanie się i rozwój koncepcji wieczności w (auto)prezentacji cesarza rzymskiego (od Augusta do Sewera Aleksandra)*, Poznań.

Bosworth R.J.B., 2007: *Mussolini's Italy: Life under the Fascist Dictatorship 1915–1945*, New York.

Brennan T.C. 2023: *The Fasces: A History of Ancient Rome's Most Dangerous Political Symbol*, New York.

Burns J., 2017: *Ancient Animals and Their Coins*, Virginia.

Clark M., 2009: *Współczesne Włochy. 1871–2006*, tłum. T. Wituch, Warszawa.

Cowan R., 2010: *Wojny, bitwy i wojownicy rzymscy*, tłum. E. Westwalewicz-Mogilska, Warszawa.

Duggan Ch., 2014: *A Concise History of ITALY*, New York.

Fekecz K., 1977: *Republika Włoska. Repubblica Italiana*, Warszawa.

Finaldi G., 2008: *Mussolini and Italian Fascism*, Harlow.

Gierowski J.A., 1985: *Historia Włoch*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Hibbert C., 2008: *Mussolini: The Rise and Fall of Il Duce*, New York.

Jaczynowska M., Pawlak M., 2011: *Starożytny Rzym*, Warszawa.

Karczeńska H., 2018: *Corona triumphalis – znaczenie i symbolika w starożytnym Rzymie*, „Saeculum Christianum” 25, 33–41.

Kiersnowski R., 1988: *Moneta w kulturze wieków średnich*, Warszawa.

Kiersnowski R., 2006: *Moneta – świadek historii*, Warszawa.

Kluczek A.A., 1993: *Odzwierciedlenie koncepcji religijnych w mennictwie cesarza Probusa (276–282)*, [w:] *Rzym antyczny. Polityka i pieniądz*, I, red. A. Kunisz, Katowice, 77–101.

Kluczek A.A., 2017: *Moneta – ancilla historiae. „Interpretacja ikonograficzna i ideologiczna” numizmatów we współczesnej polskiej historiografii starożytności rzymskiej (próba przeglądu)*, [w:] *Rzym antyczny. Polityka i pieniądz*, VI, red. W. Kaczanowicz, Katowice, 75–100.

- Kluczek A.A., 2021: *Ex nummis historia. Szkice o obrazach numizmatycznych w badaniach nad dziejami starożytnego Rzymu*, Katowice.
- Kobieltus S., 2014: *Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, Kraków.
- Kryśkiewicz H.L., 2014: *To Serve the Empire: Roman Eagle as a Divine Messenger and Guardian of Majesty of the First Roman Emperor, Octavianus Augustus (63BC–14AD). Politics – Culture – Belief*, „Ogrody Nauki i Sztuki” 4, 532–551.
- Kunisz A., 1987: *Mennictwo imperatorskie schyłkowego okresu republiki rzymskiej*, „Antiquitas” 13, 51–64.
- Kunisz A., 2001: *Numizmatyka Cesarstwa Rzymskiego*, [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, I: *Źródłoznawstwo starożytności klasycznej*, red. E. Wipszycka, Warszawa, 342–363.
- Markowitz M., 2018 : *Ancient Coins on Modern Coins*, <https://coinweek.com/ancient-coins-on-modern-coins/> [dostęp 28.09.2024].
- Marecki J., 2010: *Wyobrażenia roślinne na polskich monetach obiegowych (od średniowiecza do II wojny światowej)*, [w:] *Symbolika roślin*, red. J. Marecki, L. Rotter, Kraków, 171–185.
- Martin T.R., 2022: *Starożytny Rzym od Romulusa do Justyniana*, Poznań.
- Ostrowski J.A., 1985: *Personifikacje prowincji w sztuce rzymskiej*, Kraków.
- Paxton R.O., 2005: *Anatomia faszyzmu*, tłum. P. Bandel, Poznań.
- Price S.R.F., 2001: *Roma*, [w:] *Der Neue Pauly*, X, red. H. Schneider, Stuttgart–Weimar, 1106–1108.
- Rossi T., 2022: *The Italian Coins of World War 2*, <https://coinweek.com/the-italian-coins-of-world-war-2/> [dostęp 28.09.2024].
- Schmidt-Dick F., 2002: *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus*, I: *Weibliche Darstellungen*, Wien.
- Schumacher L., 2003: *Faszystowska recepcja propagandy augustowskiej*, tłum. L. Mroze-wicz, Poznań.
- Sear D.R., 2014: *Roman Coins and Their Values*, London.
- Suchodolski S., 2012: *Numizmatyka średniowieczna. Moneta źródłem archeologicznym, historycznym i ikonograficznym*, Warszawa.
- Weisser B., 2009: *Schatzkammer der antiken Münzkunst. Kurzführer durch die Ausstellung des Münzkabinetts im Pergamonmuseum*, Berlin.
- Yarrow L.M., 2022: *The Roman Republic to 49 BCE: Using Coins as Sources*, New York.
- Zajac B., 2014: *Securitas Rei Publicae. Aspekty polityki bezpieczeństwa państwa w mennictwie Cesarstwa Rzymskiego*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 6, 37–42.

Ziółkowski A., 2001: *Numizmatyka republikańskiego Rzymu*, [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, I/II: *Źródłoznawstwo starożytności klasycznej*, red. E. Wipszycka, Warszawa, 312–341.

Żywczyński M., 1971: *Włochy nowożytne 1796–1945*, Warszawa.

Źródła fotografii monet włoskich

Fot. 1, 2, 3 – W. Lajsner

Źródła fotografii monet rzymskich⁹²

Fot. 4. Classical Numismatic Group, https://www.cngcoins.com/Lot.aspx?LOT_ID=11537&BACK_URL=%2fLots.aspx%3fIS_ADVANCED%3d1%26ITEM_IS_SOLD%3d1%26ITEM_INVENTORY_NUMBER%3d%26CONTAINER_NAME%3d%26ITEM_LOT_NUMBER%3d%26ITEM_DESC%3dNorbanus%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_1%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_3%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_2%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_4%3d1%26VIEW_TYPE%3d0 [dostęp 5.01.2024]

Fot. 5. Classical Numismatic Group, https://www.cngcoins.com/Lot.aspx?LOT_ID=12526&BACK_URL=%2fLots.aspx%3fIS_ADVANCED%3d1%26ITEM_IS_SOLD%3d1%26ITEM_INVENTORY_NUMBER%3d%26CONTAINER_NAME%3d469%26ITEM_LOT_NUMBER%3d%26ITEM_DESC%3d%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_1%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_3%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_2%3d1%26VIEW_TYPE%3d0%26PAGE_NUM%3d20%26PAGE%3d20 [dostęp 31.10.2024]

Fot. 6. Classical Numismatic Group, https://www.cngcoins.com/Lot.aspx?LOT_ID=11519&BACK_URL=%2fLots.aspx%3fIS_ADVANCED%3d1%26ITEM_IS_SOLD%3d1%26ITEM_INVENTORY_NUMBER%3d%26CONTAINER_NAME%3d%26ITEM_LOT_NUMBER%3d%26ITEM_DESC%3ddenarius%2520105%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_1%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_3%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_2%3d1%26SEARCH_IN_CONTAINER_TYPE_ID_4%3d1%26VIEW_TYPE%3d0%26CATEGORY_ID%3d19 [dostęp 5.01.2024]

Włodzimierz Lajsner
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
wlodzimierz.98@wp.pl
ORCID: 0009-0002-1549-1853

⁹² Dziękuję Classical Numismatic Group za wyrażenie zgody na wykorzystanie w niniejszej publikacji fotografii monet rzymskich pochodzących z ich strony internetowej.